

досліджені в Північно-Східній Угорщині Іштваном Ерделі (околиця м. Вашарошнамень в комітаті Саболч-Сатмар). А їх чимало — 15 пунктів.

Обійшов мовчанням В. Г. Котигорошко відкриття в Галочі Ужгородського району та м. Берегові в 1983—1984 рр. експедицією Ужгородської групи Інституту археології НАН України перших у Верхньому Потиссі напівземлякових жителів з класичною керамікою пражського типу VI ст. н. е. З відкриттям пам'яток пражської культури на Закарпатті було отримано достовірні джерела для визначення часу заселення слов'янами Верхнього Потисся та заповнено хронологічний розрив між пам'ятками першої і другої половини I тис. н. е.

Загальноприйнятим є те, що висновки в колективних працях пишуться колективом авторів. Вчені рецензованої книги знехтували цим правилом. Вони доручили написання висновків П. Немету. До чого це нововведення призвело, покажемо на прикладах. Автори розділів пишуть одне, автор висновків зовсім інше. На С. 199 П. Немет зазначає: «На протязі каменного века (900—18 тисячелетия до н. э.) Верхнее Потисье было местом жительства охотников, собирателей и рыболовов». Невже ні автор висновків, ні автори розділів, до речі, є між ними професійно-нальні археологи, не знають, що кам'яний вік включає палеоліт, мезоліт і неоліт і що кам'яний вік закінчується в середині IV тис. до н. е.

Якщо порівняти зміст тексту на С. 34, де йдеться про культурно-хронологічну періодизацію неоліту і енеоліту і текст висновків, то закрадається думка, чи не навмисно заплутують шановні автори читача. Тут повна розбіжність даних і думок. На С. 200 робиться висновок, що на початку бронзового віку виділяються дві самостійні археологічні культури: культура Шршег і Східно-словацьких курганів. Перша визначається як така, що входила до складу великої історико-культурної спільності Зок, а друга — до індоєвропейської етнокультурної спільності. А до якої етнокультурної спільності входила перша. Це ребус для читача. Даремно останній чекає у висновках відповіді на питання, які ж племена в добу середньої бронзи (XVII—XIV ст. до н. е.) мешкали у Верхньому Потиссі «стоящие на одном уровне развития, но различные по этническому составу» (С. 200). Заради якої мети пишуться такі висновки, що цілими абзацами повторюють текст із розділів: наприклад, на С. 203 другий і третій абзаци С. 179, на С. 204 раптово з'являються відомості про нові пам'ятки V ст. н. е., які у книзі обійдено мовчанням.

Отже, висновки монографії «Древняя история Верхнего Потисья» — це яскравий зразок того, як не потрібно писати одну із важливих структурних частин книги. Зрештою, й сама рецензована книга з її фактологічним і теоретичним наповненням не може претендувати на твір, що відбиває сучасний стан наших знань про стародавню історію Верхнього Потисся.

Примітки

¹ У географічне поняття «Верхнє Потисся» входять території, що нині опинилися у складі чотирьох держав: України (Закарпатська область), Словаччини (Східнославацький край), Угорщини (Саболч-Сатмарська область), Румунії (Сату-Марський повіт).

С. І. Пеняк, І. І. Попович, М. Ф. Потошняк, Й. В. Кобаль

Одержано 10.05.88.

ЧЕРНІГІВСЬКА СТАРОВИНА.— Чернігів: Сіверянська думка, 1992.— 147 с.

Рецензований збірник наукових праць є ще одним виданням чернігівських вчених, які протягом останніх двадцяти років плідно працюють у царині археологічного вивчення Чернігова та численних населених пунктів Чернігівської землі. За вказаний період не лише значно збільшився обсяг розкопок (порівняно з роботами Б. О. Рибаківа, В. А. Богусевича, Д. І. Бліфельда та ін.), але й зросла кількість саме місцевих археологів та їхня професійна кваліфікація. Про це, на мою думку, добре свідчить зміст збірника, який відбиває 1300-літню історію другого за значенням міста Київської Русі, а також його високий науковий рівень.

Збірник відкриває стаття відомого бельгійського слависта Ж. Бланкоффа, сама назва якої («Чернігів — суперник Києва?») нібито має дискусійний характер. Розглядаючи міський розвиток Чернігова за матеріалами його археологічного вивчення, автор доходить висновку, що «Чернігів, безсумнівно, майже не поступався метрополії» (с. 13). Це заперечувати важко, але назву статті не можна визначити вдалою, бо суперництво мало б охоплювати перш за все полі-

© О. В. СУХОБОКОВ, 1995

тичні відносини, намагання підвестися або відокремитися. Проте, за винятком досить короткого князювання Мстислава Тмутараканського, Чернігів та його князі не мали намірів цілковитого відокремлення, навпаки, посідаючи на київському столі, вони проводять великокнязівську політику своїх попередників, в тому числі по відношенню до Чернігова.

Всі інші публікації умовно можна згрупувати у три, перші за обсягом частини. Перша має археологічний характер, в ній розглядаються питання фортифікації, садибного планування, ремесла та мистецтва, культового будівництва, деяких галузей господарства тощо.

Так, А. І. Казаков публікує матеріали розкопок та спостережень, зроблених при дослідженні чернігівського посаду, де виявлені залишки оборонних споруд другої половини XI ст. Аналізуючи речові знахідки та конструктивні властивості цих споруд, автор досить аргументовано визначає їх хронологію і ототожнює з первинними укріпленнями окольного міста, зруйнованими у 1078 р. Вдалою, на мій погляд, є спроба реконструкції оборонних споруд на базі аналогічних споруд у деяких інших містах давньоруської держави. На жаль, є зауваження з приводу ілюстрацій: так, на рис. 3 поряд з керамікою X—XI ст. вміщено й фрагменти пізнішого посуду (10, 12—13); ширше датування має уламок бронзового браслету (рис. 3, 1).

Значний інтерес становить стаття В. П. Коваленка та Р. С. Орлова, присвячена публікації та мистецтвознавчому аналізу різьбленого каменя з Чернігівського дигиця (С. 22—32) з матеріалів розкопок 1984 р. Це робиться на широкому тлі історичних і архітектурних студій та численних екскурсів у пошуках аналогій у спеціальній мистецтвознавчій літературі. Автори доходять висновку, що цей камінь був деталлю прямокутного порталю княжого терему, збудованого десь на зламі XI—XII ст., що значною мірою уточнює і хронологію інших культових споруд Чернігова; до того ж, цей камінь, як і взагалі чернігівські рельєфи, є винятковим у давньоруській скульптурі XI—XII ст. і тяжіє до загальноєвропейської каролінгської традиції, збагаченої мотивами романського стилю. На мій погляд нефахівця, аргументація авторів не викликає заперечень, доброякісна публікація цього каменя та наведені численні ілюстрації, безсумнівно, дадуть змогу спеціалістам широко використовувати ці знахідки.

Публікація Г. О. Кузнецова та Ю. М. Ситого містить матеріали розкопок у урочищі Селище на південній околиці Чернігова, де було виявлено залишки садиби, яка, на думку авторів, могла належати представникові феодальної верхівки. Такий висновок вони аргументують як сезонним характером садиби, так і складом специфічних знахідок, більше властивих міській культурі, ніж сільській. Разом з тим, наявність рибальських знарядь та речей повсякденного вжитку, на думку авторів, говорить про сезонну промислову діяльність мешканців даного селища. Отже, тут ми маємо справу із залишками приміської феодальної садиби, яка певною мірою є гарною ілюстрацією розвитку феодального землеволодіння у XII—XIII ст. З таким висновком важко не погодитись.

Безумовно цікава стаття В. Я. Руденка «Нововідкритий підземний храм в Антонієвих печерах в Чернігові», тим більше, що, незважаючи на майже тисячолітній період існування традиції печерного храмобудівництва, археологічне вивчення їх ще не досягло належного розвитку. Автор дає детальний опис виявленої споруди, що складалася з трьох приміщень загальною площею понад 300 м² (рис. 2), в яких він вбачає відповідно притвор, наос та вівтар. На користь цього свідчать орієнтація комплексу за віссю схід-захід, залишки підлоги з полив'яних плиток, покладених на вапняковому розчині, а також наявність поховань. Саме такий інтерпретації споруди не суперечать знахідки речей та уламків керамічного посуду, завдяки яким її побудова та час існування визначаються XII—XIII ст.

Різним аспектам господарської діяльності давньоруського населення Чернігова, а саме технології ковальського ремесла та розвитку скотарства, присвячені статті Г. А. Мудрицького та О. В. Потапова. Провівши зіставлення металографічних аналізів ковальських виробів Чернігова з речами, що походять з інших давньоруських земель, Г. А. Мудрицький вказує на певну єдність технологічних схем, проте відзначає різний ступінь їх поширення та процентного співвідношення.

О. В. Потапов досить аргументовано доходить висновку про хибність твердження щодо істотних відмінностей давньоруського скотарства від тваринництва ранішого часу.

Викликає подив публікація Ю. Ю. Шевченка «Знахідки речей великокнязівського вжитку та деякі питання топографії Чернігова XI—XIII ст.», в якій дивним чином змішаний опис коптованих знахідок з міркуваннями автора щодо історичної топографії міста. Подаючи дуже скупий мистецтвознавчий аналіз цих цінних предметів, що, на його думку, могли належати не лише представникам верхівки, а саме конкретним історичним персонажам (с. 63), він стає на дуже небезпечний для дослідника шлях ризикованих принушень; це призводить до сумнівності деяких історичних подій у трактуванні шановного автора (наприклад, з мовлівдовулом Никифора-Артавазда (с. 63). Наведені аналогії свідчать на користь схвальної ерудиції автора, але, на жаль, аж ніяк не можуть переконати читача. Цьому не сприяє і та обставина, що при описі коштовних речей, Ю. Ю. Шевченко, ані словом не обмовився про умови їх виявлення і важко зрозуміти, йдеться про культурний шар чи про якийсь археологічний об'єкт.

Така побудова публікації, порядком викладення матеріалу, а також надмірне зловживання умовним способом (сослагательним наклонением) роблять міркування та принушення автора непереконливими, а посилання на певні особливості історичної топографії «найдавніших центрів середньовічної Балтики, або Г'юльдова» (с. 64) некоректними. Не на користь висновкам Ю. Ю. Шевченка і наведені ним мініатюри.

Дві публікації вивчення ґрунтового могильника XII ст. поблизу с. Березанка (археологи В. П. Коваленко, О. М. Веремейчик та антрополог П. М. Покас), очевидно, краще розглядати разом. Могильник заслуговує на увагу, незважаючи на невелику кількість поховань (5) та нечисленність археологічної серії (7 черепів). Проте це дає можливість дійти висновку про значну строкатість етнічного складу сільської округи Чернігова, що пов'язано, на думку авторів, з певними історичними подіями: боротьбою Ольговичів і Давидовичів (1160 р.) та переселенням у 1117 р. мешканців з Білої Вежі. Разом з тим, автори не виключають і присутності ковиів, «своїх

логаних» на службі у чернігівських князів. Такий висновок не суперечить повідомленням писемних джерел і сучасному стану антропологічних даних, тим більше, що досвідченість спеціалістів, ретельність опису, методика археологічних розкопок, так само як і антропологічний аналіз поза сумнівами і заперечень не викликають. Необхідність такої публікації очевидна.

Велика стаття Л. І. Виногородської «Чернігівські кахлі XVII—XVIII ст.» (с. 75—83), як випливає з її назви, присвячена вивченню важливої категорії археологічного матеріалу тієї ланки археології, що до недавнього часу була майже поза законом, тобто матеріальній культурі України часів пізнього середньовіччя. Автор не лише подає досить ретельний мистецтвознавчий аналіз техніки виготовлення кахлів, елементів та прийомів їх декорування, стилю виконання та сюжетних композицій тощо. Приваблює те, що робиться це на широкому тлі аналогій та з урахуванням технічних можливостей тодішнього ремісничого рівня серед українського суспільства взагалі, а не лише суто чернігівського регіону. Л. І. Виногородська доходить висновків про заочаткування виготовлення кахлів наприкінці XVI ст., його місцевий характер, з глини місцевих родовищ, широке застосування поливи, певної схожості з аналогічним виробництвом у Білорусі, але з відповідними регіональними особливостями. Стаття добре ілюстрована, що робить її набагато зрозумілішою читачеві-нефахівцю, ніж згадана вище публікація Ю. Ю. Шевченка. Гадаю, що робота приверне увагу не лише професіоналів, але й досить широке коло тих, хто цікавиться історією Лівобережної України пізнього середньовіччя.

Публікації Г. К. Швидька, С. О. Половникової та О. Б. Коваленка присвячені введенню до наукового обігу матеріалів з історії міського самоврядування другої половини XVII ст., документів 80-х рр. XVII ст. та ін. Не говорячи вже про нагальну потребу таких штудій, вважаю необхідним ще раз підкреслити потребу у подальших джерелознавчих і текстологічних розвідках, що безумовно дозволить провести на сучасному науковому рівні зіставлення різних пам'яток історіографії України.

Особливий розділ рецензованого збірника складає рубрика «З історіографічної спадщини», де вміщено статті В. Л. Модзалевського і П. М. Савицького «Очерки искусства Старой Украины. Чернигов» та С. А. Таранушенка «Кам'яниця Костянтиновича в Чернігові», які не побачили світ свого часу. Перш за все хочу відзначити копітку роботу публікаторів: О. Б. Коваленка та С. І. Білоконя, які доклали чимало зусиль, щоб ці твори видатних вітчизняних мистецтвознавців, людей широкоосвічених і захоханих у чернігівську старовину, нарешті стали доступними не лише фахівцями, але й великому загалу небайдужих до історії України.

У короткій передмові до «Очерка...» О. Б. Коваленко аналізує твір настільки вичерпно, що авторові цих рядків навряд чи вдасться щось додати. Проте хочу ще раз наголосити важливість і безумовну цінність твору В. Л. Модзалевського та П. М. Савицького, які в цілому витримали випробування часом.

Так само і С. І. Білокінь у передмові до невеличкого за обсягом нарису С. А. Таранушенка показав не лише давнє захоплення видатного мистецтвознавця пам'ятками Північного Лівобережжя, але й нелегкий науковий шлях цієї високообдарованої людини, через що багато його творів, в тому числі і дана публікація, залишилися в рукописі. Не вдаючись до мистецтвознавчих міркувань, С. І. Білокінь надає слово авторові, з чого допитливий читач сам може зробити висновок про високий науковий рівень публікації.

Кілька слів хочу сказати про видання в цілому, бо дуже сподіваюся на те, що воно стане серйозним. У цьому мене переконує належний рівень редакційної роботи колективу авторів, добре виконаний ілюстративний матеріал. Хорошу справу зробили чернігівці до ювілею міста.

О. В. Сухобоков

Одержано 5.03.93

А. Г. Колесников. ТРИПОЛЬСКОЕ ОБЩЕСТВО СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ. ОПЫТ СОЦИАЛЬНЫХ РЕКОНСТРУКЦИЙ В АРХЕОЛОГИИ.— К.: Наукова думка, 1993.— 152 с.

Публікація кандидатської дисертації О. Г. Колесникова¹ є першим у трипільській історіографії монографічним дослідженням суспільної структури енсолітного населення території України. Крім того, в роботі аналізуються загальні засади палеосоціологічних реконструкцій — моделювання, системний підхід, комплексність, а також конкретні методи — палеоекономічні, палео-

© М. Ю. ВІДЕЙКО, 1995